

R a s p r a v e

GNOZA I Gnosticizam: Problematika Terminologije i Dualizma kao Najvažnijeg Obilježja

Ivan Bodrožić - Marko Marina

Sveučilišta u Zagrebu
Katolički bogoslovni fakultet
ivan.bodrozic@gmail.com

UDK: 255.85:001.4
141.113
Pregledni rad
Primljeno 01/2017.

Sažetak

U ovom radu autori analiziraju pitanje terminologije i definicije gnosticizma kao religijskog pokreta nastalog i popularnog u vrijeme kasne antike. Gnosticizam se kao stvarnost i kao termin propituje iz više vidova. Premda pojam gnosticizam nije postojao u starini, mišljenja su da je ovaj pojam u današnjem znanstvenom diskursu opravdan, te ističu činjenicu da bi promjena donijela više pomutnje negoli koristi, bez obzira što u antičkim izvorima nije bio zastupljen, već se isključivo koristio termin "gnoza". No baš zbog toga ističe se potreba razlikovanja između gnoze kao tajne spoznaje i gnosticizma kao religiozno-filozofskog fenomena kojem je pripadao veći broj škola i pokreta koji su se ipak mogli pronaći pod određenim zajedničkim obilježjima. U propitivanju obilježja gnosticizma autori se fokusiraju na gnostički mit u čijem ruhu su gnostički predstavnici promovirali antikozmički dualizam obilježen negativnim pogledom na materijalni svijet i kršćansku kozmologiju stvaranja. Jedno od bitnih obilježja gnostičkog dualizma je jasno razlikovanje između Najvišeg Bića i Boga koji stvara ovaj svijet, a koji je zao, nesposoban i neznalica. Iz takvog se mitološkog pogleda na svijet razvija cijeli teološki sustav utemeljen na dualizmu. Dualizam je to ponajprije između dva Boga, to jest dva počela svemira iz kojih proizlazi, ali onda i dualizam između duhov-

ne i materijalne sastavnice svijeta. Naposljetku dio antikozmickog dualizma je i onaj antropološki, koji u ljudima razlikuje materijalnu i duhovnu stvarnost koje su suprotstavljene jedna drugoj, pri čemu je ona duhovna (pneumatska) ona istinska, te je obdarena mogućnošću da se uz pomoć znanja (gnoza) oslobodi tijela kao tamnice u kojoj boravi i združi sa svojim prapočelom.

Ključne riječi: *gnosticism, antikozmicki dualizam, terminologija gnosticizma, gnoza, tajna spoznaja.*

UVOD

Posljednjih desetljeća gnosticizam je predmet sve većeg znanstvenog istraživanja. –Dobrim dijelom istraživanja su potaknuta ponajviše otkrićem dokumenata u Nag Hammadiju pri čemu jedan dio dokumenata nedvojbeno potječe od gnostika.¹ Sve veći broj studija donosio je nove probleme od kojih je jedan bio korištena terminologija. Dok nije bio sporan pojam ‘gnostik’ i ‘gnostici’, dotle je bio sporan pojam ‘gnosticism’ utoliko što nije pojam koji se koristio u starini, već je novijeg datuma. Premda su o gnosticima napisane brojne studije, još uvijek nema suglasja o tome što bi gnosticizam zapravo bio. Određeni krugovi znanstvenika pod tim pojmom misle na različite škole i religijske pokrete koji se pojavljuju u antici, a svoj vrhunac dosežu tijekom 2. i 3. st. po. Kr., dok drugi drže da se tim pojmom mogu obuhvatiti čak i one skupine, pokreti ili škole iz pretkršćanskog razdoblja koji su se pozivali na znanje (*gnosis*) kao na zaglavni kamen svojih ideja i sustava, to jest na njegovu spasenjsku vrijednost. Zato je pisati o ovoj temi dosta zahtjevno, jer se ni danas znanstvenici ne slažu glede tumačenja povijesti kršćanstva u prvih nekoliko stoljeća. Primarna je potreba stoga pokušati pojasniti barem pitanje terminologije i nekih obilježja gnosticizma koja su utjecala na to da većina znanstvenika ipak ovaj pojam prihvati ne samo kao neizbježan već čak i kao vrlo koristan. Propitivanja u ovom članku ići će stoga upravo u tom smjeru. Da bi se stiglo do tog cilja, potrebno je obratiti se kako primarnim izvorima tako i suvremenim tumačenjima teologa, povjesničara i sociologa, pogotovo kad je riječ o pojmu gnosticizam.

Kada je pak metodološki okvir u pitanju, valja naglasiti da je članak pisan pod pretpostavkom i uvjerenjem u istinitost onoga što bismo mogli nazvati “kritički realizam” ili “realistička filozofija povijesti”. Što bi “kritički realizam” točno označavao? Radi se zapravo o

¹ Otkriveno je trinaest kodeksa. Većina tekstova su gnostičkog porijekla te se datiraju u kraj 4. st. po. Krista, iako su originalni tekstovi nastali nešto ranije.

uvjerenju koje prvenstveno odbacuje pozitivističke ideale povijesti i njihovu, gotovo pa slijepu vjeru u izvore. Kritički realizam prihvaća relativnost i pristranost svakog izvora, ali zadržava pravo postojanja jedne istine o događajima koje propituje na temelju izvora. Različite interpretacije određenih povijesnih događaja, ako su u kontradikciji, ne mogu oslikavati jednako realnu sliku. Osim toga, dok jedno tumačenje isključuje drugo, zacijelo ne mogu biti oba u pravu, te valja tražiti tumačenje koje nudi objašnjenja na temelju višestrukog propitivanja izvora iz kojih se može rekonstruirati povijesni događaj.

Naime, Keith Jenkins je u pravu kada objašnjava kako valja razlikovati prošlost od povijesti. Prošlost je skup svih stvari koje su se dogodile prije sadašnjeg trenutka, dok je povijest pokušaj da se samo dio te prošlosti rekonstruira na temelju tragova koji su pred nama.² Sasvim je jasno da su ti tragovi uvijek samo djelomični. Uz to, svaka rekonstrukcija prošlih događaja pati od neprelaznog rascjepa između dva vremena - onog koji je sada i onog koji je zauvijek nestao. S druge pak strane neprimjerena je tvrdnja kako je gotovo nemoguće reći bilo što objektivno o prošlosti, te da je povijest samo još jedna književna vrsta, a povjesničari naratori proznog diskursa.³ U konačnici, današnja historiografija "stoji pred dva međusobno suprotstavljena zahtjeva: ona treba doći do istinitih iskaza i priznati, tj. uzeti u obzir relativnost tih iskaza".⁴

1. GNOSTICIZAM ILI GNOZA: POVIJEST TERMINOLOŠKOG PROBLEMA

Vraćajući se sadržaju istraživanja, uočljivo je da se nepristran istraživač gnosticizma nalazi pred početnim problemom: treba li se uopće koristiti termin "gnosticizam" s obzirom da je riječ o kovanici kasnijih vremena? Odgovara li taj pojam činjeničnom stanju koje se istražuje? Kako bi se došlo do jasnoće s obzirom na složenost i slojevitost događaja u 1. i 2. st. po. Kr., valja pomno istražiti te poja-

² Keith Jenkins, *Rethinking History*, Routledge, London, 2003., 8-10.

³ Hayden White, *Metahistory: The Historical Imagination In Nineteenth-Century Europe*, The John Hopkins University Press, Baltimore, 1973., 3. Valja imati na umu da je u temeljima povjesničarskog zanata empirijska adekvatnost, koherentnost te uskladivost s ostalim vodećim teorijama u bliskim disciplinama poput antropologije ili sociologije.

⁴ Tihomir Cipek, Ideološka funkcija povijesti: Problem objektivnosti u historiografiji, *Politička misao* 32 (1995.), 183. Samom spoznajom da se radi o jednoj vrsti pat-pozicije, povjesničar se diže iznad iluzije slobodnomislećeg intelektualca i time dolazi u mogućnost opisivanja i objašnjavanja, pri čemu su određene teorije uvjerljive i koherentne dok druge to jednostavno nisu.

sniti terminologiju koja dugi niz stoljeća nije bila standardizirana, zbog čega je dolazilo do velike zbrke, nejasnoća i krivih zaključaka. Veliki je problem bio u tome da je pojam gnoza, kad se rabio, bio korišten u velikoj lepezi značenja, od znanstvenika do znanstvenika, iz čega su potom nastajali nesporednosti i suprotstavljeni odgovori i rješenja glede postojanja pokreta koji su se pozivali na posjedovanje znanja. Činjenica je, doista, da ne postoji ni jedan kršćanski ili gnostički tekst ili izvještaj iz prvih stoljeća koji bi se služio izrazom gnosticizam. Crkveni su pisci pisali o pogrešnom, to jest lažnom znanju (gnozi), kojem su potom suprotstavljali pravu gnozu, ali nikada nisu govorili o gnosticizmu kao takvom.⁵ Za stvaranje pojma gnosticizam zaslužan je Henry More, protestantski teolog iz 17. stoljeća, koji je njime označavao manje-više sve hereze koje spominju crkveni pisci ili oci u prva tri stoljeća.⁶ Shvaćajući kako je takav postupak odveć uopćen, pa i pogrešan, jer ne može se sva krivovjerja iz prvih stoljeća svesti pod zajednički nazivnik gnosticizma, od 17. stoljeća naovamo razvila se vrlo burna i opsežna rasprava. Cilj je bio odrediti stanovita obilježja prema kojima bi se moglo napraviti ispravno razlikovanje, umjesto da se sva krivovjerja stave u isti koš.

No i taj proces bio je vrlo spor i nije donosio željene rezultate. Kako je vrijeme prolazilo, konsenzus se činio sve daljim i daljim. Gnosticizam je za većinu teologa koji su se držali tradicionalne otačke postavke bio pojam koji je označavao kršćansko krivovjerje (skupine ili pojedince) suprotstavljeno 'Velikoj Crkvi'. Stoga umjesto da se ovim pojmom obuhvati one koji posjeduju vlastiti filozofsko-teološki nauk, njime se manje-više označilo sve one koji su djelovali izvan Crkve jer njihov nauk nije bio u skladu s naukom Isusa Krista i s naukom o Isusu Kristu koji je Crkva svjedočila. Tako se u ovom razdoblju istraživanja gnosticizam shvaća kao suprotnost pojmu "kršćanin" (grč. Χριστιανός) koji se pojavljuje jako rano, o čemu svjedoče već novozavjetni tekstovi, a obilježava religijsku skupinu sastavljenu od židova i obraćenih pogana kojima je zajednička vjera u božanstvo Isus iz Nazareta i njegovo mesijansko poslanje i spasi-teljsku ulogu.⁷ No to je predstavljalo i svojevrsno sužavanje pojma

⁵ Primjerice, Irenej Lyonski tako piše u svom djelu *Protiv Krivovjerja (Adversus Haereses II. 1.)* o pogrešnom znanju koje je u temeljima Valentinovske škole gnosticizma, nazvane prema Valentinu, teologu iz 2. stoljeća koji je svoju prvu školu osnovao u Rimu.

⁶ David Brakke, *The Gnostics: Myth, Ritual and Diversity in Early Christianity*, Harvard University Press, Cambridge, 2010., 19.

⁷ Isti se termin prvi put pojavljuje u Djelima apostolskim, gdje pronalazimo izvješće o Barnabi i njegovu odlasku u Antiohiju zajedno s Pavlom gdje su se učenici prvi put prozvali kršćanima: usp. Dj 11,26.

kršćanin, jer su na sebi svojstven način kršćani bili i dio gnostika i drugih krivovjercata, premda nisu ispovijedali vjeru sukladno svjedočanstvu i vjeroispovijesti *Velike Crkve*.

Jednako tako mnoge nedoumice postoje glede uporabe pojma gnoza. Dok riječ po sebi znači znanje, uočavalo se da je bila korištena u mnogim filozofskim i religijskim krugovima i skupinama, kao i u velikom vremenskom rasponu, od nekoliko stoljeća prije Krista, pa dalje, tijekom cijelog otačkog razdoblja. Gnostičko korištenje ovog pojma imalo je ipak svoju posebnost, budući da nije označavao tek spoznaju istinitosti pojedinih propozicija.⁸ Gnostici, naime, čije tekstove poznajemo od 2. stoljeća nakon Krista, nisu previše brinuli o logičkoj vrijednosti izrečenih tvrdnji, već su se potpuno usmjeravali na govor o tajnom znanju koji je dolazio putem isto tako tajnih predaja. Slijedom toga uvid u istinitost njihovih tvrdnji bio bi dostupan samo malom broju ljudi iniciranih u gnostičke istine. Kako je očito, u ovom razdoblju istraživanja započetom u 17. stoljeću nije se, međutim, ni pitanje korištenja pojma gnoza previše raščlanjivalo, te će tek u novije vrijeme uslijediti bitna razlikovanja koja će definirati i ozakoniti uporabu pojma gnosticizam, ukazujući na dužno razlikovanje između ova dva pojma.

1.1. Gnosticizam i gnoza: pokušaji pronalaska ispravne terminologije

Što se tiče traženja rješenja na ova zamršena pitanja, sa stajališta znanstvene zajednice, u proteklih nekoliko desetljeća profilirale su se dvije skupine znanstvenika. Na jednoj strani stoje oni koji smatraju kako je termin "gnosticizam" u potpunosti nepotreban, jer su sve pojedince i skupine, kako u pretkršćanskoj tako i u kršćanskoj starini, koji su rabili pojam gnoza kao okosnicu svojih sustava, gotovo držali organiziranom zajednicom koja je imala svoju neprekinutu trajnost i dosljednost nauka. S druge pak strane velika skupina autora, uočavajući da među skupinama iz pretkršćanskog razdoblja i onima iz kršćanskog razdoblja nema nikakve povezanosti, smatrala je da treba posegnuti i za različitim pojmovima, što bi omogućilo bolje razlikovanje i donijelo preciznije rezultate. A kako se radi o važnom pitanju, u nastavku valja posvetiti nešto više pro-

⁸ Za takvu vrstu spoznaje Lewis nas upozorava kako postoji distinktivna grčka složenica *episteme* iz koje proizlazi, između ostaloga, i grana filozofije koja se bavi samim znanjem i spoznajom - epistemologija. Usp. Nicole D. Lewis, *Introduction to Gnosticism*, Oxford University Press, Oxford, 2013., 12.

stora upravo tom sporu, te suvremenim znanstvenim raspravama koje se vode oko tih terminoloških pitanja.

Jedan od pionira suvremenog istraživanja gnosticizma bio je njemački filozof i teolog Hans Jonas. Za njega je gnosticizam bio filozofski pokret sličan egzistencijalizmu i nihilizmu. Osim toga, Jonas radi distinkciju između kasnoantičkog duha i gnostičkog pokreta kao religije spoznaje s "određenim shvaćanjem svijeta, čovjekovom otuđenosti u njemu i posvjetovljenom naravi božanstva".⁹ Za istog autora gnosticizam predstavlja simbolički splet spoznaja, pun zagonetki i velikih egzistencijalnih pitanja i tjeskoba onoga vremena iz kojih u konačnici proizlazi ideja strogog dualizma, "postojeći prolom između Boga i svijeta, svijeta i čovjeka, duha i tijela".¹⁰

Ovo Jonasovo istraživanje naznačilo je smjer kojim se trebalo kretati, te je potaklo onda i druga istraživanja koja su potom vapila za postizanjem znanstvenog konsenzusa koji bi omogućio veću jasnoću i preciznost u odnosu na prethodna vremena. S tim ciljem organiziran je i međunarodni znanstveni skup u talijanskom gradu Messini godine 1966. na kojem su se okupili svjetski stručnjaci za proučavanje ovih složenih tema. Namjera je bila konačno odrediti pojmove 'gnoza' i 'gnosticizam', od čega se, kao nužnog temelja, moglo krenuti u daljnja istraživanja ovih tema i ovog razdoblja iz kojeg i nemamo previše sačuvane dokumentacije. Jedan od prvih zaključaka bio je, na temelju izvora, utvrđivanje razlike između gnoze i gnosticizma. Gnoza je tada definirana kao spoznaja božanskih misterija rezervirana samo za društvenu elitu, dok je gnosticizam bio tek jedan od specifičnih načina prakticiranja gnoze nastao u konkretnom povijesnom kontekstu. Štoviše, konsenzusom je tada prihvaćeno da se pod pojmom gnosticizam obuhvati fenomen prisutan u određenim sektama 2. stoljeća koje su se odlikovale nizom obilježja koja se može sintetizirati na sljedeći način: Bili su uvjereni da je u čovjeku prisutna božanska iskra koja je pala iz božanskog svijeta u ovaj svijet podređen sudbini, rađanju i smrti, a koju njezin božanski antipod treba razbuditi kako bi je reintegrirao s božanskim izvorom i cjelinom (pleroma).¹¹ Jasno je tada rečeno da je gnostička gnoza specifična vrsta gnoze uvjetovane ontološkim, teološkim i antropološkim pretpostavkama među kojima u prvom redu valja istaknuti 'istobitnost' božanske iskre, koju treba probuditi i inte-

⁹ Hans Jonas, *The Gnostic Religion*, Beacon Press, Boston, 2001., 101. Prvo izdanje ove knjige tiskano je 1958. godine.

¹⁰ H. Jonas, *The Gnostic Religion*, 237.

¹¹ Michael A. Williams, *Rethinking 'Gnosticism': An Argument For Dismantling A Dubious Category*, Princeton University Press, Princeton, 1996., 27-28.

grirati, s božanskim svijetom iz kojeg je pala na način da zagovara božanski identitet spoznajnog subjekta (gnostik), spoznajnog predmeta (božanska supstancija njegovog transcendentnog Ja) i sredstva uz pomoć kojega se dolazi do spoznaje (gnoza kao božanska moć koja u sebi nosi zahtjev da bude probuđena i aktualizirana putem objava koje dolaze tajnim prenošenjem).

Nakon konferencije u Messini pojedini su znanstvenici željeli još više razjasniti stvari pa su iznosili svoje liste obilježja koje su, *nota bene*, općenito gledano, zajedničke gnostičkom sustavu razmišljanja. Nastavljajući rad Hansa Jonasa, njemački je povjesničar Christopher Marksches u novije doba iznio nekoliko definirajućih obilježja gnosticizma pri čemu je, kao i u zaključcima iz Messine, dominantno obilježje sam dualizam. Grafikon 1.1. iznosi ta obilježja, a među inim se ističu iskustvo najvišeg i u potpunosti odsutnog bića, koje možemo definirati kao Najviše Biće te uključivanje drugog Boga (demijurga) koji je odgovoran za stvaranje ovog svijeta. Osim toga, tu je i ideja materije kao zla dok se duh izdiže na pijedestal savršenosti. Važnost spoznaje (gnoze) također je jedna od značajki koju Marksches uključuje na popis zajedničkih obilježja, pri čemu se ta spoznaja nudi kao jedini mogući put do ultimativnog spasenja.¹² Dualizam kod gnostika nije prisutan samo kao suprotstavljenost između stvarnog i najvišeg Boga i Demijurga koji je "zaslužan" za stvaranje ovoga svijeta, već i u suprotstavljenosti materije i duha te u antropološkoj ideji čovjeka kao jedinke sastavljene od tijela i duše.

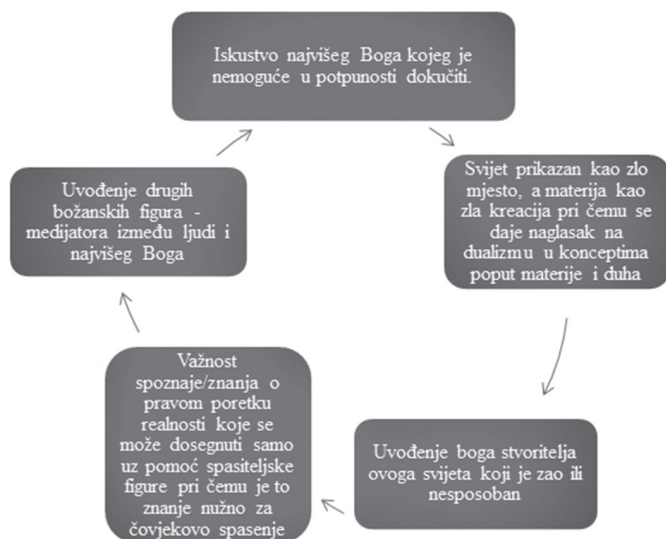
Osim Markschesa, i Birger Pearson je ponudio svojih deset glavnih obilježja gnosticizma. Uz sve već spomenute, Pearson spominje i važnost eshatologije kod gnostika koja je uvjetovana oslobođanjem iz ovoga svijeta zarobljeničtva u onaj drugi svijet, u kojem će čovjek napokon zaživjeti u svojoj punini. Osim toga, Pearson ističe i kako je društveni vid gnosticizma važan te kako su gnostici, po njemu, imali svoju razvijenu zajednicu.¹³

Posebno je važno ovdje napomenuti kako ni jedan gnostički tekst ili gnostička sekta neće polagati "pravo" na sva spomenuta obilježja, pri čemu je očito da nije postojalo potpuno suglasje među različitim skupinama. Carl B. Smith dobro primjećuje kada tvrdi: "Mnogi se elementi, kada se uzmu zasebno, mogu pronaći u drugim

¹² Christopher Marksches, *Gnosis: An Introduction*, Bloomsbury T&T Clark, Edinburgh, 2003., 16-17.

¹³ Usp. Birger Pearson, *Gnosticism, Judaism and Egyptian Christianity*, Fortress, Minneapolis, 1990., 7-9. Nemoguće je u radu ovog opsega ići u tančine svih elemenata koji omogućuju još dublje razumijevanje gnostičkog sustava, kao što je u ovom slučaju i pitanje eshatologije.

religijskim i filozofskim sistemima prisutnima u vrijeme antike”.¹⁴ Unatoč ovoj činjenici, ipak postoje određeni elementi koji stoje kao *differentia specifica* gnosticizma kao takvog u odnosu na sve ostale gnoze koje su postojale u antičkom svijetu. Drugim riječima, moguće je pronaći određene elemente koji su inovativni i služe kao vezivno tkivo novih religijskih pokreta i skupina koji mogu biti obuhvaćeni pojmom gnosticizam, a o kojima povijesne informacije postoje tek od 2. st. po. Kr.

Grafikon 1.1. Obilježja gnosticizma prema Christopheru Markschi-esu¹⁵.

1.2. Gnosticizam kao dvojbena kategorija?

S obzirom na veliku raspravu oko uporabe samog termina “gnosticizam” koja se ne smiruje, pojedini autori su izrazili sumnju u upotrebljivost takvoga termina te su zatražili potpunu promjenu paradigme. Godine 1996. američki je stručnjak za gnosticizam Michael Allen Williams objavio knjigu *Rethinking ‘Gnosticism’*. Teza koju je iznio može se sažeti na sljedeći način: bilo koja gnostička karakteristika predstavljena od bilo kojeg stručnjaka može biti pri-

¹⁴ Carl B. Smith, *No Longer Jews: The Search for Gnostic Origins*, Hendrickson Publishers, Peabody, 2004., 12.

¹⁵ Markshicies je ta obilježja iznio u knjizi kao listu elemenata bez korištenja grafikona. Grafikon je ovdje postavljen radi ilustrativnosti i jasnoće.

sutna ili odsutna iz bilo kojeg od gnostičkih tekstova. Uz to, kada govorimo o samoidentifikacijskim oznakama, Williams ističe kako je otkriće dokumenata iz Nag Hammadija donijelo više zbrke nego li jasnoće. Naime, ondje se gnostici identificiraju na različite načine (kao "rasa Setova", "Rasa Savršenog čovjeka", "Nepokolebljiva rasa"), ali nigdje kao *gnostikos*.¹⁶ Williams hereziološka izvješća pak vidi kao duboko problematična zbog njihovog različitog korištenja termina "gnostici". Uzimajući kao primjer Ireneja, kojemu pripadaju najveće zasluge kada je u pitanju definiranje gnostika, američki povjesničar tvrdi kako je njegovo svjedočanstvo problematično jer na nekim mjestima koristi oznaku "gnostici" u smislu specifične sekte, dok na drugim mjestima pokušava sebi "skratiti posao" trpajući sve hereze koje kritizira i opovrgava u košaru gnostika.¹⁷ Na Tablici 1.1. najbolje se vidi neslaganje oko pitanja definicije gnostika i gnosticizma. S lijeve su strane ponuđeni odabrani dokumenti iz Nag Hammadija, dok su s desne strane istaknuti pojedini stručnjaci i njihov odgovor na pitanje pripada li dotični dokument gnosticima ili ne.

Tablica 1.1. Primjer kategorizacije dokumenata iz Nag Hammadija: "gnostički" ili "nagnostički"¹⁸

Codex I.	Michel Tardieu	Jean-Pierre Mahe	Paul Poirer	Clemens Sholten
Molitva apostola Pavla	Da	Da	Da	-
Jakovljevi apokrif	Da	Da	Da	Ne
Evandjelje Istine	Da	Da	Da	-
Spis o uskrsnuću	Da	Da	Da	-
Kodeks IV.				
Evandjelje Egipciana	Da	Da	Da	-
Eugnostos	Ne	-	Da	-
Izreke Isusa Krista	Ne	-	Da	-
Spasiteljev dijalog	Ne	-	Da	-
Kodeks II.				
Tomino evandjelje	Ne	-	Da	Ne

Izvor: Michael A. Williams, *Rethinking 'Gnosticism'* (1996), tablica 2. 46-47.

¹⁶ Michael A. Williams, *Rethinking 'Gnosticism'*, 32.

¹⁷ Usp. Isto, 48.

¹⁸ Tablica je preuzeta iz Williams 1996., 47-48. Redizajnirana je i smanjena zbog opsega članka. Crtica (-) u tablici označava da se pojedini autor nije uopće očitovao o danom dokumentu i o tome može li se on smatrati gnostičkim ili ne.

Sumirajući neslaganja stručnjaka glede terminologije naglašava: "Razina je neuspjeha u postizanju konsenzusa u određivanju dokumenta 'gnostičkim' ili 'negnostičkim' posebno obeshrabrujuća i sugerira kako problem ne leži toliko u znanstvenicima i njihovoj svadljivoj prirodi koliko u kategoriji koja je neprihvatljivo prazna i vjerojatno fundamentalno manjkava".¹⁹ Smatrajući gnosticizam nepotrebnom kategorijom, ovaj američki znanstvenik kao zamjenski pojam donosi izraz "biblijska demijurška tradicija", pri čemu tvrdi: "Pod 'demijurškim tradicijama' mislim na sve one koji stvaranje i upravljanje svemirom pripisuju nekom nižem entitetu ili entitetima koji se razlikuju od najvišeg Boga. Ali ako dodamo pridjev 'biblijski' da označimo 'demijurške' tradicije koje uključuju ili prihvaćaju i židovska i kršćanska Pisma, kategorija se značajno sužava".²⁰

Karen King pak u svojoj knjizi naslova *What is Gnosticism* također naglašava potrebu za uklanjanjem termina gnosticizam. Njezina je argumentacija ponešto drukčija te se više temelji na retoričkim sredstvima i klasifikacijama i usmjerenija je k teologiji. Za nju je gnosticizam moderna konstrukcija s ciljem razdvajanja pravovjernog i heretičkog kršćanstva. King vidi poteškoće u definiranju kao takvom pri čemu ističe kako su definicije "sklone stvaranju statičnih i poosobljenih entiteta, a sakrivaju retoričke i ideološke interese svojim smišljenim proizvoljnostima".²¹ Tom taktikom pojedini stručnjaci, smatra King, stvaraju lažnu sliku kršćanstva 2. i 3. st. jer se navodno u tom razdoblju još uvijek ne može govoriti o razvijenom pravovjerju, već o različitim kršćanskim pokretima koji su nastali odmah nakon Isusove smrti kao posljedica različitih tumačenja onoga što je sam Isus naučavao. Za razliku od Williamsa, Karen King ne daje svoj prijedlog glede terminologije. Kao odgovor na ovaj, u svojim temeljima postmodernistički argument, nameće se sljedeće pitanje: Možemo li zaključiti kako i ukidanje definicija kao takvih skriva ideološke interese koji bi mogli isplivati na površinu u radovima buduće generacije povjesničara i teologa? To što se neki termin u određenim situacijama ideologizirao, ne znači da je neupotrebljiv *per se*, već da bi ostatak znanstvene zajednice trebao raditi na ukazivanju na takve ideologizacije, opasne za samu znanost.

Što se pak tiče Williamsove teze, ona ima svojih pozitivnih, ali i negativnih strana. Prije svega, uspio je uzdrmati temelje ustaljene terminologije te upozoriti na opasnost od zaborava na heterogenost

¹⁹ Michael A. Williams, *Rethinking 'Gnosticism'*, 48.

²⁰ Isto, 51.

²¹ Karen King, *What is Gnosticism*, Belknap Press, Cambridge, 2005., 15.

gnostika i njihovih religijskih zajednica. Uz to, uspio je definitivno u nametanju važnosti ideje “biblijskog demijurga” kada je posrijedi gnosticizam, što je od velike pomoći svima koji se kreću linijom inzistiranja na ovoj karakteristici kao definirajućoj odrednici i vezivnom tkivu koje je zajedničko tolikim zajednicama. Međutim, ustaljenost korištenja termina “gnosticism”, činjenica da brojni antički izvori koriste termin “gnostici” te poznato težak proces promjene paradigme u znanstvenom svijetu, stoje nasuprot intelektualnim težnjama Williamsa i nekih drugih autora za zamjenom kategorije koju on sam naziva “dubioznom”.

No velika većina znanstvenika se ipak slaže s pripadnicima tzv. Yaleove škole gnosticizma (engl. *The Yale School*) koji još uvijek smatraju upotrebljivim ovaj stari termin, uvjereni kako bi zamjena terminologije donijela više pomutnje nego li jasnoće.²² Nadasve, potrebno je razlikovati opći pojam gnoze ili sklonosti prema gnozi od pokreta koji su postojali u 2. st. po. Kr. i koji su se također služili tim pojmom i na njemu inzistirali. Takvi su pokreti imali svojih posebnosti te ih se ne bi smjelo brkati s ostalim sklonostima prema korištenju pojma gnoza. Gnosticizam, premda i sam obilježen sinkretizmom, unatoč svemu ima svoje precizne sadržajne značajke koje nisu bile u drugim pokretima i u drugim vremenima, te je čini se logično ovaj pokret nazivati specifičnim imenom i razlikovati ga od značenjem vrlo širokog pojma gnoza.

2. RAZGRANIČENJE POJMOVA GNOZA I GNOSTICIZAM?

Ako gnosticizam doista jest upotrebljiv termin, stvarno je pitanje što ga određuje i što opravdava njegovo korištenje. Koja su to obilježja koja ga čine zasebnim religijskim fenomenom, te u čemu je neophodan u odnosu na pojam gnoza? Brojni su stručnjaci pri razlučivanju isticali različita obilježja, no bez previše uspjeha, pa je trebalo poći od osnovnih stvari. Riječ gnoza dolazi od grčke riječi γνῶσις, a znači znanje ili spoznaja. U klasičnoj starogrčkoj misli označavat će spoznajni čin u njegovoj razumskoj i ljudskoj vrijednosti, no u kasnijem vremenu će se koristiti da označi “objavu” božanskih istina, to jest besplatnu intuiciju koja donosi “radost” onome koji je iniciran i jamči mu “spasenje”.²³ Ako bi se slijedom toga prihva-

²² N. D. Lewis, *Introduction to Gnosticism*, 20.

²³ Giuseppe Faggini, Gnosi-gnosticismo, *Enciclopedia filosofica*, 5, Milano, 2006., 4926; Ivan Bodrožić, *Gnoza, gnosticizam i gnostički pokret u ranom kršćanstvu*, u: Josip Blažević (ur.), (Neo)gnostički i (neo)poganski kultovi, Zbornik radova inter-

ćalo da svako korištenje pojma gnoza ukazuje na prisutnost pokreta i zajednica poput onih iz 2. i 3. stoljeća po Kristu, kao da bi taj pojam pripadao isključivo tim strujama koje iz današnje perspektive držimo krivovjernima u odnosu na *Veliku Crkvu* onoga vremena, bili bismo u zabludi.

Doista, pojam gnoza nije isključivo vlasništvo onih koje današnjim imenom zovemo gnosticima. U tom smislu Carl Smith tvrdi: "Gotovo svaka religija koja u svome meritumu ima ideju spasenja sadrži također i određeni skup znanja/spoznaje koji se mora detektirati prije samog čina spasenja".²⁴ Drugim riječima, postoji mnoštvo sustava i pokreta, kako religijskih tako i filozofskih, uvjerenih da se spasenja ostvaruje putem znanja, a koji nemaju apsolutno nikakve veze s gnosticizmom. Petrement ističe: "Budizam je, primjerice, doktrina spasenja putem znanja, a nije gnosticizam. Kada bi gnosticizam bio ništa više doli doktrina spasenja putem znanja ili spoznaje, tada bi se njegovi korijeni mogli pronaći već u Upanišadama".²⁵ Kao krucijalni dokaz koji ide u prilog tezi o nedostatnosti gnoze kao ključne odrednice nudimo definiciju gnosticizma koju daje James Robinson u svom uvodu u prijevod *Knjižnice u Nag Hammadiju* (engl. *The Nag Hammadi Library*) koji u svojim radovima ističe upravo gnozu kao *differentia specifica* gnosticizma: "Ne čini se, stoga, da je gnosticizam u svojoj suštini bio samo alternativni oblik kršćanstva, već prije radikalna struja koja je težila oslobođenju od vladavine zla i unutarnjoj transcendenciji, struja koja se proširila u razdoblju antike i počela bujati unutar kršćanstva, judaizma, neoplatonizma, hermetizma i sličnih učenja".²⁶ Ovime Robinson, dajući gnosticizmu opseg gnoze, oslikava prikaz koji ne odgovara stvarnosti, te za svoje tvrdnje nema na raspolaganju dokaznog materijala. Gnosticizam je u njegovom peru postao najrasprostranjenija religija antičkog Mediterana, što nam dostupna povijesna vrela ne potvrđuju. Ujed-

disciplinarnog znanstvenog simpozija, Zagreb, 28.-29. studenoga 2105., Zagreb, Veritas, 2016., 14-18.

²⁴ Carl. B. Smith, *No Longer Jews: The Search for Gnostic Origins*, Hendrickson Publishers, Peabody, 2004., 8-9.

²⁵ Simone Petrement, *A Separate God: The Origins and Teachings of Gnosticism*, HarperSanFrancisco, San Francisco, 1990., 8-9. Upanišade su dio Veda (najstariji korpus svetih tekstova iz drevne Indije) te su kao takve dio hinduističke tradicije. Datacija je dosta kompleksna, ali se stručnjaci slažu kako je primjerice 11 glavnih upanišada bilo sastavljeno oko godine 800. pr. Kr. dok su neke možda čak i starije od toga

²⁶ James Robinson, *Koptski gnostički tekstovi*, Demetra, Zagreb, 2007., 10. Prijevod: Goran Briski.

no ostaje zagonetka kako je moguće da je u potpunosti nestala za samo nekoliko stoljeća, unatoč velikoj popularnosti!

Osim toga, spekulacije o spoznaji samoga sebe i istine o sebi i prirodi kao o najvažnijoj odrednici gnosticizma dovele su do potrage za gnosticizmom diljem srednjovjekovnoga i modernog svijeta. Autori skloni tome učinili su od gnosticizma religiju *par excellence*, transvremenski fenomen koji se pojavljuje čak i u suvremeno doba. Uzmimo za primjer talijanskog stručnjaka Giovannija Filorama, koji prati gnosticizam kroz vrijeme i prostor: "Od gnostičkog mita iz drugog stoljeća poslije Krista, preko manihejskog dualizma te nakon toga preko bogumilskih i katarskih mitova, ono što je označavalo pesimističan pogled na svijet pojavljuje se ponovno u spekulativnom idealizmu, u zavodljivoj pojavnosti optimizma i u idealističkom, progresivnom i neutaživom racionalizmu - monistički panteizam koji nema gotovo ništa s antičkom matricom. Unatoč tome, gnosticizam odzvanja u svim tim sustavima... U aspiraciji prema 'pronalaženju samog sebe', što je kamen temeljac hegelovskog sustava, antička gnoza se ponovno pojavljuje, lišena svojih mitologija i sakralnih vrijednosti, uronjena u horizont optimizma i imanencije koji ju depriviraju njezinih nasilnih svojstava protesta i pobune protiv vladara ovog svijeta".²⁷

Unatoč romantičarskom diskursu talijanskog povjesničara, čini se da su ovakve prezentacije gnosticizma izvan svake norme, ma koliko u navedenim sustavima misli mogla biti prisutna pojedina od gnostičkih ideja, koje uostalom i nisu morale biti izvorno gnostičke utoliko što je dualizma, panteizma i pesimističkog pogleda na svijet bilo u svim vremenima, i to na način da nisu nužno bili povezani jedni s drugima. Kao posebno problematičan nameće se prikaz gnosticizma kao fenomena koji obuhvaća ujedno i pozitivan i negativan stav prema materijalnom svijetu. Detektirajući isti problem Ioan Culianu piše: "Nekoć sam vjerovao kako je gnosticizam jasno određen fenomen koji pripada religijskoj povijesti kasne antike. Naravno, bio sam spreman prihvatiti ideju različitih produženja antičke gnoze te čak i ideju spontanih pojavljivanja pojedinih svojstava gnosticizma u drugim vremenskim dobima. No vrlo sam brzo naučio kako sam bio itekako naivan. Ne samo da je gnoza gnostička već su i katolički autori bili gnostici, neoplatonisti također. Reformacija je bila gnostička, komunizam je bio gnostički, nacizam je bio gnostički, liberalizam, egzistencijalizam i psihoanalizam - sve su to bili

²⁷ Giovanni Filoramo, *A History of Gnosticism*, Wiley Blackwell, Hoboken, 1993., 15.

gnostički pokreti, pa čak i moderna biologija, Blake, Yeats, Kafka, Proust, Joyce, Musil, Hesse i Thomas Mann - sve gnostici. Od izuzetno autoritarnih interpretatora gnoze naučio sam da je i znanost gnostička i praznovjerje: moć, kontramoguć i nedostatak moći - sve je to gnostičko; lijevo je gnosticizam, desno je gnosticizam; Hegel je gnostik i Marx je gnostik; Freud je gnostik i Jung je gnostik, sve su stvari i njezine suprotnosti jednako gnostične".²⁸

Vidjeti u gotovo svakoj važnijoj ideji i ideologiji modernog vremena gnosticizam, znači učiniti taj pokret potpuno besmislenim. U principu od religijskih pokreta u povijesti ne treba činiti transvremenske fenomene. Gnosticizam je, čini se najujverljivijim, zaseban religijski fenomen koji je doista postojao u određenom vremenskom razdoblju, ali se kasnije zbog niza povijesnih okolnosti izgubio. Neke ideje koje je on isticao zasigurno su našle svoje mjesto i u drugim vremenskim razdobljima. No to je tako jer je ideju, za razliku od jasno definiranog religijskog pokreta, puno teže suzbiti, te ona lakše kola i uzima specifična obilježja svoga vremena.

3. *DIFFERENTIA SPECIFICA* GNOSTICIZMA: ANTIKOZMIČKI DUALIZAM

Sljedeći korak je utvrditi specifična obilježja gnostičke gnoze prema kojima se može zaključiti da je gnosticizam doista postojao kao zaseban religijski fenomen, unatoč razlikama unutar različitih gnostičkih škola i pokreta. Cilj je moguće ostvariti polazeći od određenih nosivih ideja prisutnih u gnostičkim tekstovima, od kojih je zacijelo pitanje zla jedno od važnijih. Međutim, od samih početaka civilizacije ljudi su se pitali zašto postoji zlo i odakle ono dolazi. Različite su religijske i filozofske škole pokušavale pronaći prikladan odgovor, ali pitanje kao da ne želi otići. Toliko je snažno da se u kršćanskoj tradiciji razvila posebna grana filozofije fokusirano upravo na tu temu - teodiceja. Vratimo li se na gnostike vidjet ćemo kako je potraga za njihovom najvažnijom inovacijom najčešće identificirana s dualizmom materijalnog i duhovnog svijeta, ali i dualizmom kada je posrijedi pitanje božanskih bića. Bio je to pokušaj odgovora na vječno pitanje o zlu i patnji, pokušaj pronalaska izlaza iz kozmičkog sirotišta.

Želimo li se konzultirati s gnostičkim sustavom promišljanja iz prve ruke, može se posegnuti za spisom zvanim *Tajna knjiga Ivanova*. Osim što je pronađen u četiri primjerka (tri u Nag Hammadiju

²⁸ Navedeno prema: Michael A. Williams, *Rethinking 'Gnosticism'*, 3-4.

1945. i jedan ranije), sa sigurnošću se zna da se radi o gnostičkom dokumentu, pa stoga može poslužiti kao orijentir prema kojemu se može procijeniti važnost pojedinih ideja u njihovim sustavima misli. Smatra se da sam tekst potječe od setijanske škole gnosticizma, vjerojatno iz druge polovice 2. st. po. Kr., s obzirom na to da ga Irenej spominje i pobija.²⁹ Odmah se u uvodu djela identificira apostol Ivan kao onaj kojemu uskrsli Isus, nazvan još i božanski Autogenes, nudi spoznaju u obliku objave: "Učenja spasitelja i otkrivenja misterija i stvari skrivenih u šutnji o kojima je on (Isus, op.a.) poučio Ivana, svoga učenika".³⁰ Ovdje se odmah može uočiti klasični gnostički naglasak na posebnoj i tajnoj spoznaji (gnozi) kao vrlo važnom elementu k putu u spasenje.

Što to Ivan doznaje u objavi namijenjenoj samo njemu? Prije svega, Ivan saznaje za postojanje božanskog Jednog, Monade, početka svega. Radi se zapravo o najvišem biću, konačnom i apsolutnom vladaru i stvoritelju.³¹ *Tajna knjiga Ivanova* priznaje nemogućnost potpunog opisivanja karaktera najvišeg Boga: "Jedan je nevidljivi duh. Mi ga ne možemo zamišljati kao boga ili sličnog bogu jer je on veći od nekog boga, iznad njega nema ničega i nitko njime ne gospodari."³² Koliko god to nekome konfuzno zvučalo, ovakvi su opisi najvišeg Bića kod gnostika samo stilske figure s ciljem naglašavanja božje kompleksnosti.³³ U konačnici Božjim je promišljanjem i energijom stvoren neovisni entitet zvan Prva Misao ili Barbelo.³⁴ Barbelo je ujedno i Majka koja je time i supruga najvišeg Boga te se posredstvom njihova odnosa stvara Dijete: "To je jedinorođeno

²⁹ Irenej, *Protiv krivovjerja* I.20.1. u: Alexandar Roberts – Cleveland Coxe – James Donaldson, *Nicene Fathers*, vol. 5, Christian Literature Publishing, Buffalo, 1885. Više o *Tajnoj knjizi Ivanovoj (Apokryphon Joannis)* može se vidjeti u: Tomislav J. Šagi-Bunić, *Povijest kršćanske literature*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1976., 349-350.

³⁰ *The Apocryphon of John* (Tajna knjiga Ivanova) II,1 u: James Robinson, *Nag Hammadi Library: The Definitive translation of the Gnostic Scriptures*, Brill, Boston, 1990.

³¹ Najviši se stvoritelj naziva različitim imenima: Prva Misao, Nevidljivi Duh, Monada...

³² *The Apocryphon of John* II,1. u: James Robinson, *Nag Hammadi Library: The Definitive translation of the Gnostic Scriptures*, Brill, Boston, 1990.

³³ Marvin Meyer, *Gnostička otkrića*, Veble Commerce, Zagreb, 2006., 92.

³⁴ Ne zna se puno o porijeklu imena Barbelo. Znamo kako se ne radi o grčkoj riječi. Jedna od znanstvenih pretpostavki tvrdi da je ovo ime povezano s koptskim glagolom *berber* što bi značilo "preplaviti". Ovakva pretpostavka ima određenog utemeljenja u stvarnosti uzevši u obzir da Barbelo dolazi u postojanje kao rezultat preplavljenja božanske domene od strane Božje kreativne energije. Vidi više u: N. D. Lewis, *Introduction to Gnosticism*, 155.

dijete Majke i Oca koje je stvoreno: jedini potomak, od Oca koji je čisto Svjetlo”.³⁵

Nakon ovakve tvrdnje stvari postaju još kompliciranije jer postojeće trojstvo (Otac-Majka-Sin) stvara niz božanskih emanacija. Meyer pojašnjava: “U *Tajnoj knjizi Ivanovoj* otac, nevidljivi duh, i majka, promisao ili Barbelo, ujedinjuju se u duhovnom spolnom činu i kao posljedica ovog sjedinjenja Barbelo začinje i rađa duhovno dijete. Jednoj božanskog emanaciji slijedi druga, začetku slijedi začetak, eonu slijedi eon, dok čitava božanska domena nije ispunjena mentalnim značajkama i eonima svjetla”.³⁶ Svaka od tih značajki svjetla ili svaki od tih eona ima svoga para drugoga spola. Kozmos, prema gnosticima, emanira iz muško-ženskih parova zvanih sizige.³⁷ Gnostici su prema tome zamišljali duhovnu stvarnost kao komplicirano područje ispunjeno raznim božanskim bićima, eonima ili emanacijama koje u konačnici svoje korijene vuku od najvišeg Bića, nevidljivog Duha ili Jednoga - onoga kojeg je nemoguće u potpunosti dokučiti i o kojem se može govoriti samo na apofatički način.³⁸

Taj pokušaj rekonstrukcije iskonskog scenarija do ove točke nudi božansku stvarnost u skladu i harmoniji. Međutim, bilo je to samo zatišje pred buru. Naime, jedna od emanacija koja prebiva na periferiji božanske punine ima misao, ali neprikladnu i opasnu. Misao koja je, kod gnostika, u samom izvoru čina stvaranja: “I gle, Sofija, mudrost pronicavosti, koja tvori vječnu domenu, začela je misao sama od sebe... Željela je roditi nešto slično sebi, bez pristanka duha koji joj to nije odobrio, bez svojeg partnera i bez njegove odluke. Muško joj nije dalo odobrenje. Nije potražila svojega partnera i to je odlučila bez pristanka i bez znanja svojega partnera. Ali je rodila. I zbog nepobjedive sile u sebi, njena misao nije bila isprazna. Nešto je iz nje izašlo što je bilo nesavršeno... To nije nalikovalo na svoju majku, bilo je nakazno”.³⁹ Svjesna pogreške koju je napravila Sofija odlučuje svoje stvorenje, kojemu daje ime Jaldabaot, odbaciti od sebe. Međutim, ovime Sofija, unatoč svojoj mudrosti, ne uspijeva ugasiti požar već ga samo rasplamsava.

³⁵ *The Apocryphon of John II, 1. u: James Robinson, Nag Hammadi Library: The Definitive translation of the Gnostic Scriptures*, Brill, Boston, 1990.

³⁶ Marvin Meyer, *Gnostička otkrića*, Veble Commerce, Zagreb, 2006., 94.

³⁷ N. D. Lewis, *Introduction to Gnosticism*, 155.

³⁸ Apofatička teologija je teologija koja uči kako je svaki govor neprimjeren kada se govori o Bogu; pozitivne tvrdnje o bogu samo su ograničeno istinite i o Bogu se može govoriti samo u negacijskom smislu onoga što On “nije”.

³⁹ *The Apocryphon of John II, 1. u: James Robinson, Nag Hammadi Library: The Definitive translation of the Gnostic Scriptures*, Brill, Boston, 1990.

Williams piše: "Ali Jaldabaot nije samo ružan i nesavršen, on je i problematičan. Krade duhovnu moć od majke i bježi s ciljem stvaranja svoga svijeta kojega će moći kontrolirati kako on to želi. Jaldabaot je jasno identificiran kao Bog Knjige Postanka, iako su neka njegova mitološka svojstva preuzeta iz ostalih religija i filozofskih tradicija".⁴⁰ Ne samo da je stvorio ovaj svijet bez dopuštenja, već je i oslikan kao neznalica koji je uvjeren da je on jedini Bog na svijetu: "Ja sam ljubomorani Bog. Ne postoji niti jedan Bog osim mene".⁴¹

Nakon toga slijedi svojevrsna reinterpretacija Knjige Postanka. Prema *Tajnoj knjizi Ivanovoj*, Jaldabaot je izbacio Adama i Evu iz edenskog vrta te je nakon toga zaveo Evu koja je začela Kajina i Abela. Adam je potom stvorio Seta koji je, za razliku od Kajina i Abela, posjedovao istinsku božansku iskru najvišeg Boga. Cijela kozmološka saga završava s Isusom koji je i za gnostike koji stoje iza ovoga teksta spasitelj. Međutim, Isus oslikan u ovome dokumentu nije Isus koji umire da bi otkupio čovječanstvo, već Isus koji Ivanu daje dar spoznaje o pravom uvidu u stvarnost i time ga oslobađa od opasnog Jaldabaota. Osim toga, Isusova poruka nije namijenjena svima, već samo eliti: "Što se mog djela tiče, rekao sam ti sve stvari, tako da ih možeš napisati i prenijeti tajno onima koji su s tobom jednaki u duhu".⁴² Prije negoli se pristupi izvođenju konačnih zaključaka o tekstu prikazanom ovdje, valja napomenuti kako ova priča ima jasne korelacije sa svjedočanstvom svetog Ireneja.⁴³ S metodološke strane, izuzetno je zanimljiva točnost kojom barata ovaj crkveni pisac, usporedimo li ova dva izvješća. Čak se i Meyer slaže: "Irenej Lyonski također sažima misli gnostika (barbelognostika ili setovaca); njegov se sažetak podudara s glavnim točkama u prvom dijelu *Tajne knjige Ivanove*".⁴⁴

Kako je očito iz priloženoga, čitamo li tekstove poput *Tajne knjige Ivanove*, u prvi plan izbija da gnostička gnoza zastupa jedan specifičan oblik dualizma, sasvim različit i od filozofskoga i od religijskog onih vremena. Osim toga upravo prema njemu gnostička gnoza se razlikuje od svih ostalih vrsta gnoze o kojima je do sada bilo riječi. Osim što se kao filozofska ideja ističe u gnostičkom zamišljanju

⁴⁰ Michael A. Williams, *Rethinking 'Gnosticism'*, 11.

⁴¹ *The Apocryphon of John II*, 1. u: James Robinson, *Nag Hammadi Library: The Definitive translation of the Gnostic Scriptures*, Brill, Boston, 1990.

⁴² *The Apocryphon of John II*, 1. u: James Robinson, *Nag Hammadi Library: The Definitive translation of the Gnostic Scriptures*, Brill, Boston, 1990.

⁴³ Irenej *Protiv krivovjerja* I.29. u: Alexandar Roberts – Cleveland Coxe – James Donaldson, *Nicene Fathers*, vol. 5, Christian Literature Publishing, Buffalo, 1885.

⁴⁴ Marvin Meyer, *Gnostička otkrića*, 89.

božanskih domena (u kojima svaki entitet ili eon ima svoga para drugoga spola), on je i sastavni dio glavnog egzistencijalnog problema gnostika. Naime, pokušavajući odgovoriti na vječno pitanje o postojanju zla, gnostici pribjegavaju naizgled jednostavnom rješenju: s obzirom da je ovaj svijet prepun zla i patnje, njegov stvoritelj jednostavno ne može biti vrhovni Bog. Oni tako uvode drugo božansko biće u svoj teološki sustav koje je odgovorno za ovaj svijet, a koje je prema svim svojim značajkama apsolutni antipod vrhovnom Bogu. Još jedan zaseban gnostički tekst priča istu priču o Starozavjetnom Bogu koji je "zbog svoje snage i neznanja i arogancije rekao: 'Ja sam taj koji je Bog, ne postoji niti jedan Bog osim mene'."⁴⁵

Međutim, dualizam i kao teološka i kao filozofska ideja ima svoju dugu povijest i različite korijene. Kada govorimo o gnosticizmu, važno je odrediti o kojoj vrsti dualizma je ovdje riječ. U filozofiji uma, primjerice, dualizam označava gledište prema kojemu su um i materija(mozak) dvije, ontološki gledano, odvojene kategorije. Uz to, postoji i klasični etički dualizam dobra i zla koji ima svoje različite manifestacije u antici od židovstva (posebno zajednica Esena u Kumranu⁴⁶) do Perzije i zoroastrizma. Stoga govoriti samo o dualizmu ili čak antikozičkom dualizmu kao posebnoj gnostičkoj kategoriji bilo bi pogrešno. Petrement piše: "Ali je i ova karakteristika (antikozički dualizam) previše općenita jer uključuje doktrine koje nisu gnostičke. Židovska apokaliptička tradicija je antikozička, ali nije gnostička. Gnosticizam zadržava nešto apokaliptičke vizije, ali je kao cjelina drugačiji... Temeljno obilježje gnosticizma je razlikovanje između Boga otkrivenog u Evanđeljima i Boga Starog zavjeta."⁴⁷ Teza koja se čini najvjerojatnijom je ona koja ide za tim da se antikozičkom dualizmu pridoda ideja distinkcije između zlobnog i neupućenog Boga stvoritelja ovoga svijeta i Vrhovnog bića. To je vrsta dualizma i ideje koja je u temeljima gnosticizma. Kada se govori o gnostičkom dualizmu, dakle, treba se govoriti o negativnom pogledu na materijalni svijet koji proizlazi iz ideje o stvoritelju toga svijeta koji ima sasvim specifično negativne značajke. On je ili glup, ili nesposoban, ili arogantan, a često sve to zajedno. Tako-

⁴⁵ *The Hypostasis of the Archons* (Hipostaza Arhonata) II,4. u: James Robinson, *Nag Hammadi Library: The Definitive translation of the Gnostic Scriptures*, Brill, Boston, 1990.

⁴⁶ Craig Evans (ur.) *The World of Jesus and the Early Church*, Hendrickson Publishers Marketing, Peabody, 2011., 123-139.

⁴⁷ Simone Petrement, *A Separate God: The Origins and Teachings of Gnosticism*, HarperSanFrancisco, San Francisco, 1990., 9. U biti ovo je više marcionitska distinkcija između Boga Staroga zavjeta i Boga Novoga zavjeta, dok je gnostički dualizam ipak nešto drugačiji, kako ćemo vidjeti.

đer, ovakav pogled na svijet valja razlikovati od onoga što ga pronalazimo u Platonovu djelu *Timej*. Platon također razlikuje najviše Biće od onog nižeg zvanog Demijurg. Međutim, ključna je razlika u sljedećem: kod Platona Demijurg ipak stvara najbolji mogući svijet, dok je kod gnostika Demijurg onaj koji stvara svijet nereda, patnje i zla. Drugim riječima, Platonov je Demijurg u dobroj namjeri "učinio najbolje što je mogao", dok je za gnostike Bog stvorio ovaj svijet iz nemoralnih pobuda.⁴⁸ Coulianu piše o gnostičkom dualizmu kao o vremenitom, eshatološkom i antikozičkom, pri čemu ovo potonje simbolizira ideju devalvacije materijalnog svijeta.⁴⁹ Smith ističe: "Radikalni gnostički antikozički dualizam ne pronalazi se nigdje u antičkom svijetu prije 2. stoljeća poslije Krista".⁵⁰

David Brakke, koristeći ono što on naziva "metoda orijentirana ka mitu" (engl. *myth oriented method*), dolazi do istog zaključka. Za razliku od tipološke metode koja pokušava izvući ideje, karakteristike i motive iz mitološkog konteksta i izučavati ih u izolaciji, Brakkeova metoda se oslanja na "mitove o porijeklu, padu i spasenju koji mogu poslužiti u zadržavanju jedinstvenog identiteta određenog religijskog pokreta tijekom vremena".⁵¹ Osim toga, ideja o zajedničkoj prošlosti i istome mitu je iznimno važna za održavanje društvenog identiteta kao takvog. Hüsamettin İnaç i Feyzullah Ünal pišu: "Formacija i definiranje društvenog identiteta temeljeni su na 'objektivnim' i 'subjektivnim' elementima. Objektivni elementi su oni elementi koji su zajednički svim članovima društvene zajednice poput simbola, *mitova*, jezika, religije, etniciteta, geografije..."⁵²

U politološkom se diskursu mit također nameće kao jedan od najvažnijih čimbenika stvaranja bilo koje političke zajednice. Naslanjajući se tako na Habermasovu tezu kako svaka zajednica mora posjedovati nekakav zajednički "horizont vrijednosti", Tihomir Cipek pokazuje kako se korijeni toga obzorja moraju u konačnici nalaziti u mitovima s obzirom na to da ljudi nisu samo racionalna već i emoci-

⁴⁸ N. D. Lewis, *Introduction to Gnosticism*, 157.

⁴⁹ Ioan P. Coulianu, *The Tree of Gnosis: Gnostic Mythology from Early Christianity to Modern Nihilism*, HarperSanFrancisco, San Francisco, 1992., 45-46.

⁵⁰ Carl B. Smith, *No Longer Jews: The Search for Gnostic Origins*, Hendrickson Publishers, Peabody, 2004., 116.

⁵¹ David Brakke, *The Gnostics: Myth, Ritual and Diversity in Early Christianity*, Harvard University Press, Cambridge, 2010., 44.

⁵² İnaç Hüsamettin - Feyzullah Ünal, The Construction of National Identity in Modern Times, *International Journal of Humanities and Social Science* 11 (2013.), 225. Posebno ističu važnost mita o stvaranju pri identificiranju i konstruiranju religijskih zajednica. Vidi na str. 226.

onalna bića.⁵³ U zaključku svoga rada Cipek piše: "Treba zaključiti da politički mitovi omogućuju da se premosti jaz između individualnog i kolektivnog te da se efikasno oblikuje politička zajednica... Zbog toga ne može biti demokratskog poretka bez nekog utemeljiteljskog političkog mita."⁵⁴

Stoga, dade se vidjeti kako je uloga mita i prirode stvaranja izuzetno važna za formiranje zajednice - kako religijske, tako i političke. Polazeći od sociološkog preko religijskog pa do politološkog diskursa, uvijek se nameće mit kao jedna od najvažnijih varijabli stvaranja i održavanja zajednica, te je takvu funkciju imao i u gnosticizmu. A gnostički nam mit ocrta gnosticizam kao skup svjedočanstava karakteriziranih dualizmom koji uključuje unutar božanstva određeni lom (distinkcija između Vrhovnog Bića i Demijurga) koji se dogodio u samim počecima. Iz ovog loma stvoren je materijalni svijet i došlo je do zarobljavanja palih komadića božanstva koji su se inkorporirali u neke ljude, te su stoga ti isti ljudi zapravo istobitni s božanstvom. Ponovni povratak ovih komadića božanstva u božanski svijet ostvaruje se posredstvom objave koju donosi nebeski objavitelj koji radi toga i silazi u svijet, kao što je na primjer slučaj samoga Krista.

4. TRAZENJE GNOSTICIZMA TAMO GDJE GA NEMA

No, gnosticizam kao zasebni religijski fenomen nije nastao *ex nihilo*, već je nastao u kontekstu svoga vremena. Sastavljen je od različitih struja i pritoka, pri čemu se svi oni ulijevaju na isto mjesto nakon čega dolazi do elementa inovacije ključnog u stvaranju nove religije. Argumentacijski je nezgodna i česta greška identificiranja gnosticizma ondje gdje postoje samo neka obilježja, to jest naznake gnoze, ali ne i antikozmički dualizam. Metodološka je to opasnost koju je Edwin Yamauchi nazvao *uzimati dio za cjelinu* (engl. *part for the whole problem*).⁵⁵

Tako je njemački teolog Rudolf Bultman u nizu svojih radova pokušao kategorički razraditi tezu o postojanju pretkršćanskog gnosticizma. Dio je to šire priče o dovođenju u pitanje kronološkoga i teološkog prioriteta između kršćanstva i gnosticizma, pod pretpo-

⁵³ Tihomir Cipek, Funkcija političkog mita. O koristi mitskog za demokraciju, *Analitičarskog politološkog društva: časopis za politologiju* 9 (2013.), 8-9.

⁵⁴ Isto, 17.

⁵⁵ Edwin M. Yamauchi, *Pre-Christian Gnosticism: A Survey of the Proposed Evidence*, Baker Book House, Grand Rapids, 1983., 177.

stavkom da se radi o dvije odvojene stvarnosti. Htjelo se dokazati da je gnosticizam stariji, pa bi samim time onda zaključak bio da je kršćanstvo nastalo pod utjecajem gnosticizma, a ne da je gnosticizam nastao u ovisnosti o kršćanskim Pismima. Bultmanova temeljna teza sastojala se od pronalaska paralela između evanđelja po Ivanu i Mandeanskog teksta *Solomonove ode*, a posebno "mita o otkupitelju".⁵⁶ Paralele su za Bultmanna bile glavni metodološki okvir koji mu je služio kao temelj u zaključivanju ovisnosti jednog mita o drugom. Usputno je i pretpostavljao kako je taj "mit o otkupitelju" dovoljno snažan dokaz prisutnosti gnosticizma pa mu i nije bilo toliko teško, s takvom pretpostavkom na umu, zaključiti kako se u Ivanovu evanđelju mogu pronaći jasni tragovi gnosticizma koji svoje korijene vuku dublje u prošlost.⁵⁷ Međutim, kao što Niell primjećuje: "Nažalost, pojedini su znanstvenici nedovoljno pažljivi: kod njih postoji tendencija da se pretpostavi postojanje cjelovitog gnostičkog mita i gnosticizma kad god se pronade neka gnostička riječ ili fraza u nekom dokumentu... Jasno je kako je ovo pretpostavka više puta spomenuta, a nikad dokazana".⁵⁸

Također česti primjer ovakve "greške u koracima" tiče se doketizma.⁵⁹ U Ivanovim je poslanicama sasvim jasno kako se autor fokusira na svoj retorički obračun s doketima (usp. 1 Iv 4,2). No, postojanje doketizma u vrijeme pisanja Ivanovih poslanica ne može biti dokaz o postojanju gnosticizma *per se*. Prije svega, korijeni doketizma trebaju se tražiti na drugoj adresi, a ne onoj gnostičkoj. Naime, čini se kako se doketizam javio kao helenistička reakcija na tvrdnje ranih kršćana o Kristovu utjelovljenju. Populaciji zarobljenoj u helenističkoj tradiciji bilo je nespojivo zamisliti božansko biće koje doista pati i doista umire te su stoga pribjegli zaključku o Isusu koji je u suštini bio duhovno biće dok je njegovo tijelo bilo samo privid, obmana. Uzimajući širi kontekst u obzir, valja ustvrditi kako je židovski odgovor na tvrdnje o Kristovom utjelovljenju bio adopcionizam koji su zastupali na primjer ebioniti. Za njih Isus nije rođen kao božan-

⁵⁶ Isto, 24.

⁵⁷ Ovakvi argumenti upadaju i u logičku pogrešku zvanu "post hoc ergo propter hoc". Prema takvoj verziji pogrešnog argumentiranja dovoljno je samo uspostaviti paralelne sličnosti kako bi se dokazala i kauzalna povezanost. Ako se događaj X zbio prije događaja Y, mora da je prethodni uzrokovao potonji.

⁵⁸ Navedeno prema: Edwin M. Yamauchi, *Pre-Christian Gnosticism*, 171.

⁵⁹ Docketizam dolazi od grčke riječi *δοκεῖν*, koja znači "privid". U ranom kršćanstvu označava filozofsko-teološko uvjerenje kako je Kristovo tijelo bilo samo privid i da je on u biti bio samo duhovno biće. Ovaj se izraz prvi put pojavljuje u pismu Serapiona Antiohijskog crkvi Rososa povodom čitanja gnostičkog evanđelja po Petru.

sko biće, već je on to postao kasnije kada mu je Bogu dokazao svoju svetost. Na suprotnoj strani pak nalazi se doketizam, kao simbol helenističkog odgovora na ispovijest o Isusovoj inkarnaciji.

Martin Hengel tako ispravno uzima u obzir širi helenistički kontekst kada tvrdi kako je doketizam razriješio skandal smrti Isusa na križu.⁶⁰ Osim toga, apriorno povezivanje doketizma s gnosticizmom pati od još jednog argumentacijskog nedostatka. Jedna od najraširenijih sljedbi povezanih s gnostičkim sustavom promišljanja bila je ona Valentinova, koja nosi ime po ovom učitelju i inteligentnom filozofu rođenom u Egiptu, a koji je veći dio svog života proveo u Rimu. Prema Ireneju, Valentinovci su imali razvijenu kozmologiju gnostičke prirode s vjerovanjem u nižeg i neupućenoga Boga stvoritelja ovoga svijeta.⁶¹ Takav bi ih opis smještao unutar opsega definicije gnosticizma kakva je zastupljena u ovome radu. No, uzmemo li izvještaj još jednog crkvenog autora pronaći ćemo citat Valentina samog: "Vidim u duhu da su svi obješeni. Znam u duhu da je sve rođeno. Meso visi sa duše, duša odana zraku. Zrak visi sa više atmosfere, usjevi se kreću iz dubina".⁶² Prema ovome se citatu čini kako Valentin zauzima snažnu antidoketističku poziciju te se time pokazuje kao pristaša gnostičke škole koja u sebi ne sadržava doketizam kao element identifikacije. Uz to, još jedan zasigurno gnostički tekst "Melkisedek" izrijekom tvrdi kako je Isus konzumirao hranu i piće i kako je doista imao fizičko tijelo.⁶³ Stoga, bi bilo razumnim zaključiti, parafrazirajući Smitha, kako nisu svi doketisti bili gnostici, niti su svi gnostici bili doketisti.⁶⁴

Očito je da je stalna opasnost *uzimati dio za cjelinu* uvijek u istraživanjima koja se tiču gnosticizma. Neophodno je stoga propitivanju i tumačenju dokumentacije pristupiti nepristrano i znan-

⁶⁰ Martin Hengel, *Crucifixion In The Ancient World And The Folly Of The Message Of The Cross*, Fortress Press, Mineapolis, 1977., 16.

⁶¹ Irenej *Protiv krivovjerja* I.5.1-6. u: Alexandar Roberts – Cleveland Coxe – James Donaldson, *Nicene Fathers*, vol. 5, Christian Literature Publishing, Buffalo, 1885. Ilustrativnu razradu Irenejeva izvješća o kozmologiji Valentina i njegovih sljedbenika vidi u: N. D. Lewis: *Introduction to Gnosticism*, 65-66. Hipolit Rimski također opisujući Valentinovu kozmologiju i mit o stvaranju svijeta spominje Demijurga kao neznalice i nižeg Boga - stvoritelja ovoga svijeta. Usp. Hipolit Rimski, *Pobijanje svekolikog krivovjerja* VI.30, u: Alexandar Roberts – Cleveland Coxe – James Donaldson, *Nicene Fathers*, vol. 5, Christian Literature Publishing, Buffalo, 1885.

⁶² Hippolytus of Rome, *Pobijanje svekolikog krivovjerja* VI.32.

⁶³ *Melchizedek* IX.1. u: James Robinson, *Nag Hammadi Library: The Definitive translation of the Gnostic Scriptures*, Brill, Boston, 1990.

⁶⁴ Carl B. Smith, *No Longer Jews: The Search for Gnostic Origins*, Hendrickson Publishers, Peabody, 2004., 117.

stveno rigorozno, imajući pred očima cijeli kontekst, kako određeni problemi ne bi otežavali napredak i bolje razumijevanje gnostika i njihovih religijskih zajednica i pokreta.

ZAKLJUČAK

Usljed svega rečenoga očito je da će gnosticizam i dalje predstavljati jedan od važnijih izazova u suvremenim povijesnim i teološkim raspravama. Bilo bi hvale vrijedno, premda je tema vrlo delikatna, da se izbjegne njezino ideologiziranje, a prepusti se znanstvenim istraživanjima da na temelju argumenata unesu više svjetla i razriješne nejasnoće. Dosadašnje znanstveno propitivanje povijesnih vrela i ostale dostupne dokumentacije ukazalo je za sada barem na dvije čvrste točke oko kojih se polovicom prošloga stoljeća intenzivno raspravljalo, a istaknute su kao nosive i u ovom članku. Kao prvo, na temelju istraživanja odredio se je kronološki i terminološki okvir unutar kojeg se može govoriti o gnosticizmu ili o gnostičkoj gnozi. Slijedom toga, dok se može govoriti o pretkršćanskoj gnozi, dotle se ne može govoriti o pretkršćanskom gnosticizmu, o kojemu nemamo nikakve dokumentacije prije početka 2. stoljeća. Kao drugo, istaknut je specifični antikozmički dualizam kao bitno i specifično obilježje gnostičke gnoze, za razliku od svih ostalih vrsta kako dualizma tako i gnoze. A kad je već riječ o gnozi, nezaobilazno je bilo ukazati na to kako se do gnostičke gnoze dolazi isključivo ezoterijskim putem tajnih predaja, jer su ga držali važnijim od otvorenoga i javnog svjedočenja vjere koje se od samih početaka razvilo u *Velikoj Crkvi*.

Tako je prvotni cilj ovog članka bio sažeti rasprave za naše govorno područje vođene oko spomenutih točki ukazujući na opravdanost određivanja ispravne terminologije koja odgovara povijesnim činjenicama, pa i onda kad se uvode pojmovi kojih nije bilo u stariji, kao što je gnosticizam. To je potom temelj i pretpostavka svakog istraživanja i utemeljene buduće rasprave o ovim složenim temama. Osim toga, dok se htjelo skrenuti pozornost na samu bit gnosticizma polazeći ne više od opisa gnosticizma iz pera teologa *Velike Crkve*, već iz samih gnostičkih vrela. Tako su, uz argumentaciju iz suvremene znanstvene literature, korišteni i neki od najstarijih gnostičkih tekstova iz kojih je razvidno da su navedeni zaključci sasvim utemeljeni.

GNOSIS AND GNOSTICISM: PROBLEMS OF TERMINOLOGY AND DUALISM AS THE MOST IMPORTANT CHARACTERISTIC

Summary

In this paper the authors analyse the issue of terminology and definition of Gnosticism as a religious movement that emerged and became popular in the late classical period. Gnosticism as a reality and as a term is being examined from several aspects. Although the term Gnosticism did not exist in ancient times, it is believed that this term is justified in today's scientific discourse; also, it is pointed out that the change of the term would bring more confusion than benefit, regardless the fact that it was not in use in ancient sources, but only the term "gnosis". But just because of that it is necessary to make distinction between gnosis as a mystical knowledge and Gnosticism as a religious and philosophical phenomenon which included a number of schools and movements with certain common characteristics. Exploring the characteristics of Gnosticism the authors focus on the Gnostic myth in the guise of which the Gnostic representatives promoted the anti-cosmic dualism marked with a negative view of the material world and Christian cosmology of creation. One of the essential characteristics of Gnostic dualism is a clear distinction between the Supreme Being and God who creates this world, but who is evil, incompetent and ignorant. From such a mythological view on the world, a whole theological system, based on dualism, has developed. This is primarily the dualism between two Gods, that is, between the two beginnings of the universe from which it originates, but it is also the dualism between the spiritual and material components of the world. Finally, a part of the anti-cosmic dualism is the anthropological dualism that in humans differentiates material and spiritual reality, which are opposed to each other, but at it the spiritual (pneumatic) reality is true and is endowed with the ability to free itself from the body as its prison in which it resides and to join up with its Origin.

Key words: Gnosticism, anti-cosmic dualism, terminology of Gnosticism, gnosis, mystical knowledge